

Dag Lindström

Från lokal konfliktlösare till administrativ stab Råd och kämnärsrätt i Karlstad under 1600-talet¹

Rådet har en självklar plats i den senmedeltida och tidigmoderna svenska staden. Det utgör en av dessa lokala institutioner som å ena sidan har en lång historisk kontinuitet, men å andra sidan är svåra att identifiera och karaktärisera på ett entydigt sätt. Magistraten fungerade både som en domstol och som stadens styrelse. Det är signifikant för de förhållanden som delvis rådde ännu under 1800-talet, att dömande och förvaltande myndigheter inte var åtskilda. Rådmännen kan också betecknas som stadens förtroendemän. De företrädde och representerade stadens borgerskap. Även om utbildade tjänstemän, framför allt jurister, börjar dyka upp bland borgmästare och rådmän redan under 1600-talet, så var det ännu under inledningen av 1800-talet vanligt att de borgerliga näringsidkarna dominerade i magistraten. Samtidigt hade magistraten då, åtminstone delvis, tagit formen av en myndighet vars makt ytterst utgick från staten. Därmed kan den också betecknas som en del av den offentliga svenska förvaltningen.²

Rådsinstitutionen infördes i Sverige från och med slutet av 1200-talet. Rådet och stadsförvaltningen reglerades senare i den medeltida stadslagen, samt i en stor mängd enskilda privilegier och allmänna förordningar, liksom även i kungliga resolutioner på städernas besvär. Regelverket var inte särskilt detaljerat och gav stort utrymme för improvisationer. Det kan också beskrivas som en kombination av allmänna rättsregler, enskilda regleringar och lokala sedvänjor. Därmed kunde varje stad i princip utveckla en egen unik förvaltningskultur. Ursprunget till rådsinstitutionen kan sökas, dels i tyska förebilder, dels i en äldre byting eller bymöte, som närmast motsvarar landsbygdens av häradstingen. Redan i den medeltida stadsstyrelsen fanns en kombination av lokal autonomi och statlig styrning. Rådet bestod av borgerskapets egna representanter, men stadens styre och dess rättskipning var också underställda någon form av kunglig insyn och kontroll utövad av fogden och senare den kunglige befallningsmannen.³

Under 1600-talet genomgick det svenska samhället genomgripande

förändringar. Dessa förändringar visar sig bland annat inom förvaltningen och i relationerna mellan lokalsamhälle och centralmakt. Rimligen påverkades även städernas råd av stormaktstidens stora samhällsomvandlingar. Det finns anledning att problematisera rådets roll i det urbana lokalsamhället. Vilka funktioner hade egentligen rådet i en mindre svensk stad under 1600-talet? Ett enkelt sätt att konkretisera denna problematik är att studera vad rådet faktiskt ägnade sig åt.

I den här uppsatsen analyseras rådets arbete i Karlstad under 1600-talet. Syftet är att fördjupa kunskapen om rådets arbetsformer, om dess funktioner och om dess roll i förhållande både till det urbana lokalsamhället och till centralmakten. Rådsprotokoll från århundradets första hälft (1629–31), dess mitt (1650) och dess slut (1690) kommer att analyseras. Skälet till att det första undersökningstillfället omfattar fler år, är att antalet ärenden då är så litet, att materialet från ett enda år blir alltför bräckligt för att tillåta några egentliga slutsatser. 1690 fanns också en kämnärsrätt i Karlstad. Även dess protokoll har bearbetats. Kämnärsrätten var en underrätt som behandlade enklare ärenden.⁴ En av stadens rådmän var ordförande och vid sin sida hade han stadens fyra kämnärer som bisittare. Av både rådsturäfts- och kämnärsrättsprotokoll framgår att en del ärenden fördes vidare från kämnärsrätten för slutligt avgörande av rådsturätten. Studien är avgränsad till hur rådets arbete har dokumenterats i själva protokollen. Rådets arbete har naturligtvis även avsatt andra typer av spår, såsom olika skrivelser och brev, riksdagsbesvär och räkenskaper. Utgångspunkten är att rådsprotokollen ändå ger en så pass tydlig och fyllig bild, att det blir möjligt att dra generella slutsatser om rådets arbete och dess funktioner. Det är i första hand kvantitativa förhållanden, d v s ärendemängd och ärendetyper, som kommer att studeras och analyseras i denna undersökning. Det innebär att en mer kvalitativ analys av exempelvis arbetsformer, argumentering m.m., vilket givetvis är betydelsefullt för en mer fullständig bild rådets arbete, i huvudsak får anstå tillsvidare. Redan en sådan kvantitativ studie bör dock ge ett betydande underlag för en analys av rådet och dess eventuellt förändrade roll under 1600-talet.

Karlstad är en av de tidiga representanterna för den stora stadsgrundningsvågen från mitten av 1500-talet till slutet av 1600-talet. Staden grundades av hertig Karl år 1584, då den gamla tings- och marknadsplatsen Tingvalla erhöll stadsprivilegier och fick namnet Karlstad.⁵ Staden passar väl in i den typ av stadsgrundningar som syftade till att integrera mer perifera delar av riket och att leda handeln i dessa områden (särskilt bergslagshandeln) över kontrollerbara knutpunkter.⁶ Stadens befolkningstal var länge tämligen blygsamt. Enligt en mantalslängd från 1585 fanns

det 45 hushåll i staden.⁷ Sven Liljas beräkningar visar en ökning av stadens befolkning från 284 invånare år 1611 till runt 560 invånare på 1650-talet och omkring 760 på 1690-talet.⁸ Staden dominerades av de ”borgerliga näringarna” handel och hantverk. Detta framgår tydligt av en längd över ”Carlstads borgares hantering” från 1639. För stadsbornas försörjning var dessutom jordbruk, boskapsskötsel och fiske betydelsefullt. Den handel som gick över Karlstad dominerades av utförseln av järn och timmer från Värmland. Varorna skeppades över Väneren och vidare mot Lödöse och senare Göteborg. Staden var alltså en viktig länk mellan de värmländska bruken och de västsvenska exporthamnarna.⁹

Rådet i 1600-talets städer

1600-talets stadsstyrelse och råd har sällan blivit föremål för mer systematiska undersökningar. Stadens styrelse, borgmästare och råd, magistrat och rådsturätt är visserligen teman som alltid behandlas i stadsmonografier, men ofta stannar redogörelserna vid personhistoria, genomgångar av magistratens formella uppgifter och mer eller mindre uppseendeveckande ärenden och stridigheter såsom konflikter kring borgmästartillsättningar. Störst intresse har stadsstyrelsen i Stockholm rönt, men denna fick också under 1600-talet en utformning som starkt avvek från de gängse förhållandena i mindre svenska städer i och med att stadsförvaltningen från 1636 delades upp på fyra kollegier med skilda förvaltningsområden.¹⁰ Efterhand kom ytterligare några av rikets större städer, bl.a. Göteborg och Norrköping, att organiseras efter liknande mönster.¹¹

Det finns ändå en del exempel på forskare som uppmärksammat viktiga förändringar i rådets verksamhet och arbetsformer under 1600-talet. Folke Lindberg har exempelvis, beträffande 1600-talets Linköping, noterat en kraftig ökning av antalet rådssammanträden. Under århundradets första hälft rörde det sig om 10–20 rådstugor per år. Från slutet av 1650-talet inleddes en ökning och under 1690-talet hölls i genomsnitt över sextio rådstugor per år.¹² Detta är ett tydligt tecken på en ökande arbetsbörda. Det är också en iakttagelse som Petri Karonen gjort beträffande städerna i Finland under perioden 1620–60. En tydlig ökning märks i det antal ärenden som magistraten hade att hantera. Ökningen berodde till största delen på en större mängd administrativa ärenden. Denna förändring är tydlig från slutet av 1630-talet. Innan dess ägnade rådsturätterna mest utrymme åt civilrättsliga ärenden.¹³ Björn Helmfrid använder också uttrycket byråkratisering då han beskriver magistratens utveckling och omvandling i Norrköping under 1600-talet. Kollegieorganisationen kan

DAG LINDSTRÖM

ses som ett uttryck för en sådan förändring. 1676 slogs också fast att hälften av Norrköpings rådmän skulle vara "litterata". Följande år fick Göteborg en liknande bestämmelse. Även här var huvudstaden normbildande. Där hade motsvarande krav på litterata rådmän genomförts redan 1669.¹⁴ Lars Ericson menar också att förvaltningsreformen i Stockholm 1636 och den arbetsdelning som då genomfördes tillsammans med den tydliga hierarkin mellan råd och kollegier lade grunden till en byråkratiseringsprocess i webersk mening.¹⁵

Ett annat uttryck för stadsförvaltningens professionalisering och ökat statligt inflytande är de kungliga borgmästare som började tillsättas under 1600-talet.¹⁶ Ofta handlade det om juridiskt utbildade män för vilka borgmästarysslan blev ett led i en ämbetsmannakarriär. I många fall saknade de förankring i staden och det var inte ovanligt att de i samband med sin utnämning eller i sin ämbetsutövning kom i konflikt med magistrat och borgerskap. Så blev exempelvis fallet både i Jönköping och i Vadstena då kungliga borgmästare tillsattes vid mitten av seklet.¹⁷ David Gaunt har fastställt att ett stort antal hovrättsauskultanter tillsattes som borgmästare (och även som rådmän och sekreterare) från och med 1630-talet. Hovrätterna visade sig också ha ett stort inflytande över vilka personer som skulle placeras på dessa poster.¹⁸ Andres Olsson menar att de kungliga borgmästarnas roll i staden kunde bli mycket olika. Han skiljer mellan den *maktthungrige kunglige borgmästaren* och den *kompetente kunglige borgmästaren*. Den förre kom ofta direkt från den centrala administrationen och försökte topprida stadsbefolkningen. Uppdragets sågs som ett steg i karriären och han blev sällan långvarig i staden. Den senare var visserligen också utbildad, men han hade en närmare kontakt med lokalsamhället, ofta genom tidigare tjänstgöring i stadsadministrationen. Han kom att integreras i borgerskapet, exempelvis genom giftermål, och han blev ofta kvar länge eller t.o.m. hela livet i staden. Hos många av dessa skiftade lojaliteterna över från centralmakten till borgerskapet.¹⁹ Valet av begrepp och generaliserbarheten kan diskuteras, men Olsson visar ändå att de kungliga borgmästarnas roll kunde bli väldigt olika. Han ställer också frågan om man kan tala om en verklig professionalisering i samband med de kungliga borgmästarna. Svaret blir nekande. De kungliga borgmästarna uppträdde inte som effektiva professionella byråkrater. I stället satte de sin egen vinning i främsta rummet och de orsakade ofta missnöje och oordning.²⁰ Petri Karonen ger en delvis annorlunda bild av de kungliga borgmästarna. I många fall tog städerna själva initiativ som ledde till att sådana tillsattes. Ofta fick de kungliga borgmästarna en viktig funktion i utvecklandet av en mer effektiv administration och rättskipning. Många

administrativa nyordningar genomfördes just i samband med deras tillträde.²¹

Karonen ansluter sig därmed till ett perspektiv vars huvuddrag formulerades av Clas Theodor Odhner redan på 1860-talet. Stadsförvaltningen moderniserades under 1600-talet och kronan tog ett fastare grepp om magistraterna. De kungligt tillsatta borgmästarna var ett viktigt led i denna utveckling. Genom utökade löner kunde stadens ämbetsmän också i högre grad ägna sig åt sina uppgifter på heltid. Med Odhners ord uppstod en permanent ämbetskorporation. Utvecklingen innebar enligt Odhner också att kronan kunde ta ett fastare grepp om stadsstyrelsen trots att landshövdingarna och de kungliga fogdarna i och med 1635 års landshövdingeinstruktioner frigjordes från den dagliga uppsikten över städernas förvaltning.²² Uppfattningen att landshövdingarna fick en minskad direkt betydelse för städernas daliga förvaltning återges även i modernare arbeten.²³ Samtidigt tilldelades landshövdingarna ett övergripande ansvar för städerna i instruktionerna från 1635 och 1687. De skulle bland annat vinnlägga sig om att god ordning och politi upprätthölls. Målet var att städerna skulle komma att blomstra ekonomiskt. Mer konkret skulle landshövdingen också se till att ”goda och beskedliga män” utsågs till borgmästare och skrivare. Från 1687 gällde detta även rådmännen. Landshövdingen skulle även vaka över att de styrande i staden förvaltade räntor och andra inkomster på rätt sätt. Vidare skulle han ha uppsikt över att hantverksnäringarna, skjutsningar och gästgiverier fungerade väl. Dessutom hade han ett överordnat ansvar för att motarbeta tiggeri.²⁴

En diskussion av rådets funktioner och dess eventuella förändring kan knytas till flera aktuella forskningsdiskussioner. Den numera ganska omfattande forskningen kring brottslighet och rättskipning är givetvis betydelsefull liksom även diskussionen om förhållandet mellan centralmakt och lokalsamhälle. Olika byråkratiserings- och disciplineringsprocesser i 1600-talets samhälle hör också till bilden.

Lokal rättskipning och judiciell revolution

Tack vare den forskning som bedrivits sedan 1980-talet är det idag möjligt att teckna huvuddragen i brottslighetens utveckling från sen medeltid fram till 1900-talet, där bl.a. en långsiktig minskning av våldsbrottsligheten är en viktig del av bilden.²⁵ Flera forskare markerat att de lokala domstolarna under medeltid och tidigmodern tid i hög grad fungerade som en arena för att lösa och bilägga personliga konflikter i lokalsamhället. Rättsutövningen byggde också i stor utsträckning på lokalsamhällets aktiva

DAG LINDSTRÖM

medverkan. Föreställningar om heder och ära har varit centrala, både som förklaring till de många personliga konflikterna och som en utgångspunkt för att förstå rättens arbete. Inför rätta har den personliga hedern kunnat försvaras och återupprättas. Hedern handlade inte bara om socialt anseende, utan kan beskrivas som ett socialt kapital av stor ekonomisk betydelse. Den som förlorat sin heder hade svårt att göra affärer och att försörja sig. Från senare delen av 1500-talet framträder dock en tydlig tendens att domstolarna alltmer kom att tjäna staten och dess intressen. Detta visar sig bl.a. i alltfler ingripanden mot överträdelse av handels- och ordningsregleringar, alltfler fall av tredska och alltfler tvister kring pålagor och uppbörd. Likaså ökar inslaget av bestraffning och direkta uttryck för social kontroll. Det senare får sitt främsta uttryck i beivrandet av sedlighetsbrott och i genomdrivandet av politi- och sabbatsförordningar.²⁶ Marja Taussi Sjöberg menar att den kunglige befallningsmannen under 1600-talet blev den mest inflytelserika personen på tinget och alltmer utrymme ägnades åt uppläsningar av påbud, förordningar och andra kungörelser, samt olika förhör med allmogen. Vid Njurundatinget ökade dessa typer av ärenden sin andel från 11 till 27 procent mellan 1610-talet och 1680-talet. Tinget blev sålunda viktigare som informationskanal för staten, både när de gällde att föra ut och att hämta in information från lokalplanet.²⁷

Övergången från en lokalt förankrad till en mer statligt styrd rättskipning är en utveckling som uppmärksammas runt om i Västeuropa. Fenomenet förknippas ofta med begreppet *den judiciella revolutionen*. Bakom begreppet döljer sig inte bara ett tydligare statligt inflytande och en mer centraliserad kontroll över domstolarna och deras arbete. Lika viktig är en tilltagande professionalisering av domstolarna. På sikt innebar detta också att heder, ära och gruppstillhörighet minskade i betydelse medan formell bevisföring i stället blev allt viktigare, vilket bl.a. kom till uttryck i ett ökat skriftliggörande av rättskipningsprocessen.²⁸ I Sverige markerar inrättandet av hovrätten 1614 på ett tydligt sätt att övergången till centraliserad kontroll och en mer expertbetonad rättskipning inletts.²⁹

Efterhand har forskningen också kommit att uppmärksamma civilmålens betydelse. Flera forskare menar att det har skett en grundläggande förskjutning i domstolarnas verksamhet från brottmål till civilmål. Kronologin och detaljerna i denna förändring är emellertid ännu inte lika väl kända som förändringarna beträffande brottmål. Maria Ågren konstaterade i en undersökning från 1988, att ca 60 procent av ärendena vid en häradsrätt och ett bergsting i Dalarna på 1740-talet gällde civilrättsliga tvister, såsom skulder, arv och äganderettsfrågor.³⁰ Några år senare kunde Johan Söderberg påvisa markanta förskjutningar från brottmål till tvister

redan under 1600-talet och att tendenser i denna riktning t o m framträdde redan under 1500-talet. Detta indikerar dessutom, enligt Söderberg, en förskjutning bort från personliga konflikter. I stället fick avpersonifierade och mer formaliserade sakärenden större utrymme. Människors kontaktnät blev mer utvecklade och mångfacetterade, vilket ledde till att den personliga hedern minskade i betydelse och brutaliteten avtog. Samtidigt utvecklades människors samarbetsstrategier och det skrivna kontraktet fick allt större betydelse.³¹ Johan Söderberg och Arne Jarrick har senare i en annan studie konstaterat att civilmålen redan 1681 utgjorde 60 procent av kämnärsrättens ärenden i Norra förstaden (Norrmalm) i Stockholm.³² Även Marja Taussi Sjöberg och Jan Sundins har senare kunnat bekräfta de civilrättsliga tvisternas stora och ökande betydelse under 1600- och 1700-talen.³³

Det är tydligt att de lokala domstolarnas funktioner i flera avseenden förändrades från senmedeltid till 1700-tal och det finns mycket som tyder på att avgörande steg togs under 1600-talet. Resultaten från de studier som uppmärksammat de civilrättsliga tvisterna visar också på betydelsen av att rättens samlade verksamhet analyseras. Häradstingen och städernas råd fungerade inte heller enbart som domstolar. De utgjorde även administrativa och politiska institutioner och det finns indikationer på att även dessa funktioner förändrades under 1600-talet.

Centralmakt och lokalsamhälle

Domstolarnas förändrade roll under tidigmodern tid återspeglar ett förändrat förhållande mellan lokalsamhälle och centralmakt. Karlstads existens är i sig också ett uttryck för den tidigmoderna centralmaktens vilja att kontrollera och övervaka den lokala nivån. Kronans stadspolitik under stormaktstiden utgjorde en del i ett större mönster. Sverige har av bl.a. Jan Lindegren och Sven A. Nilsson betecknats som en militärstat där krigsmaktens behov fick en avgörande betydelse för både statsbyggnadsprocessen och fördelningen av samhällets resurser. Den svenska stormaktspolitik förutsatte en resursmobilisering av dittills okända dimensioner och de militära behov drev fram en effektivisering av beskattning och andra upp-bördssystem. Den ekonomiska politiken systematiserades och kontrollen över rikets befolkning stärktes genom de folkbokföringssystem som utvecklades under 1600-talet.³⁴

Centralförvaltningen byggdes ut, stramades upp, effektiviserades och professionaliserades. Motsvarande utveckling ägde rum beträffande den regionala länsförvaltningen och generellt gick utvecklingen i riktning mot

en mer rationell byråkrati i webersk mening.³⁵ Det har i många fall betonats att lokala institutioner integrerades i statsapparaten.³⁶ Skråorganisationerna kunde exempelvis användas som instrument för kronans hantverkspolitik.³⁷ Likaså togs kyrkan och prästerna, om än ibland motvilligt, i militärstatens tjänst.³⁸ K. G. Westman och Nils Herlitz hävdade redan under mellankrigstiden att statsmakten under 1500- och 1600-talen i stor utsträckning lyckades ta kontroll över lokalsamhällets institutioner, framför allt häradstingen. Häradets representanter blev alltmer statens ämbetsmän och tingen pålades från början av 1600-talet alltmer av förvaltningsärenden.³⁹ I sammanhanget är det dock viktigt att Herlitz såg en väsentlig skillnad mellan stad och land i denna utveckling. Städernas självstyrelse fortlevde på ett helt annat sätt än landsbygdens. Rådet behöll sin korporativa självstyrande karaktär. Det fortsatte att förvalta borgerskapets egna angelägenheter och det behöll sin roll som organ för borgerskapets självständiga delaktigt i riksstyrelsen.⁴⁰

Marja Taussi Sjöberg har, som nämnts ovan, betonat tingets ökade betydelse som informationskanal för staten under 1600-talet. Kronan använde sig också av en rad andra kanaler för att både skaffa sig information och för att nå ut med sitt budskap. Kyrkan och prästerna kunde fungera som en sådan länk mellan krona och allmoge. De förväntades exempelvis kunna bidra med befolkningslängder som kunde ligga till grund för extraskatter och utskrivningar. Inför verkställandet av dessa måste information om utskrivningsförrättningar föras ut och här var kyrkan en viktig kanal.⁴¹ Denna kunde även användas för att förmedla andra typer av information. Elisabeth Reuterswärd har ingående studerat hur överheten förde ut kungörelser via predikstolarna under 1700-talet.⁴² Ytterligare en viktig kanal för både information och kontroll var alla de kommissioner som tillsattes för att rannsaka och döma i speciella ärenden.⁴³

En central fråga i sammanhanget är hur dessa kommunikationskanaler ska uppfattas. I relationen mellan centralmakt och lokalsamhälle har bl.a. Sven A. Nilsson, Jan Lindegren och Bengt Sandin betonat hur olika kontroll- och disciplineringsystem utvecklades.⁴⁴ Eva Österberg, Nils Erik Villstrand och flera andra forskare har i stället valt att betona interaktion och dialog.⁴⁵ Forskare som Lindegren och Österberg står i detta sammanhang inte nödvändigtvis för oförenliga uppfattningar. I stället kan deras skilda beskrivningar ses som en följd av att olika sidor av kontakterna mellan lokalsamhälle och centralmakt har betonats och att relationen studerats utifrån olika aktörer och deras skilda intentioner. En mer fundamental skillnad framträder i jämförelse med det perspektiv som framför allt Per-Johan Ödman driver då han beskriver utvecklingen under 1600-

talet som en gigantisk pedagogisk process som ledde till total underkastelse. Den självmedvetne bonden förvandlades successivt till en lydig underståte.⁴⁶

Det är uppenbart att det fanns ett utrymme för lokalsamhället att agera och att den samhälleliga integrationen inte heller omvandlade lokala institutioner till enbart nickedockor. För kronan var dialogen och lokalsamhällets medverkan också nödvändiga för att möjliggöra ett effektivt resursuttag. Kronans och lokalsamhällets intressen behöver inte heller ha stått i motsättning till varandra. Det är exempelvis lätt att konstatera att de skråorganiserade hantverkarna kunde dra nytta av kronans näringspolitiska strävanden. Marie Lennerstrand har också visat hur kronan både stärkte sin kontroll och sin legitimitet när den ingrep mot ämbetsmän som gjort sig skyldiga till maktmissbruk och försumlighet. Kontroll och disciplinering av kronans egna tjänstemän, på central, regional och lokal nivå, utgjorde ett viktigt inslag i stormaktstidens statsbyggnadsprocess. Anders Florén har framhållit hur ämbetsmännen i förvaltningen under 1600-talet allt tydligare fogades in i bestämda väldefinierade roller. Därmed togs också viktiga steg mot en mer modern byråkratisk förvaltning.⁴⁷

Ur militärstatens perspektiv var det nödvändigt att samhället gjordes överblickbart och genomskinligt. Det var en förutsättning för att rikets resurser skulle kunna disponeras effektivt av kronan. Lika nödvändigt var det att undvika öppna konflikter. En politisk kultur där undersåtarna i betydande grad var delaktiga i systemet var att föredra. Ur kronans perspektiv fanns ett intresse att såväl undersåtar som den egna förvaltningsapparaten blev mer överskådliga och kalkylerbara. Den internationella forskningen har uppmärksammat en generell strävan hos den tidigmoderna staten efter ordning och disciplinering. Ett påtagligt uttryck för detta är den stora mängd politiförordningar som utfärdades. Gerhard Oestreichs begrepp socialdisciplinering har fått en central roll i dessa diskussioner. Intentionerna gällde inte bara religion, sedlighet och allmän ordning. Striktare arbetsdisciplin var ett annat viktigt område. Det handlade om en fundamental och genomgripande disciplineringsprocess som grep in i alla delar av samhället och som även omformade privatlivet. En särskild central roll hade disciplineringen av ämbetsmannakåren – stabsdisciplineringen.⁴⁸ Vid sidan av det mer handfasta intresset att få fram resurser till krigsmakten utvecklades under 1600- och 1700-talen också föreställningar om ett överordnat statsintresse och uppfattningar om det gemensamma bästa. Individuer och grupper måste underkasta sig dessa övergripande intressen. Föreställningar kunde legitimera en stark centralmakt och utgjorde ett starkt argument för ordning och disciplin. Samtidigt kunde dessa

DAG LINDSTRÖM

föreställningar också ligga till grund för krav på överheten och innebära att det sattes upp gränser och riktlinjer för dess maktutövningen. Även överheten och dess representanter kunde rättas in i kalkylerbarhetens led. Dessa tankegångar kommer till uttryck i kameralismens uppfattningar att samhällets och folkets välstånd bäst togs tillvara av en stark statsmakt. Detta synsätt framträder också tydligt i det svenska enväldet under Karl XI.⁴⁹ Winfried Schulze framhåller att förhållanden mellan överhet och undersåtar i allmänhet blev mer formellt reglerat under tidigmodern tid. Han ser detta som ett av flera uttryck för en genomgripande förändringsprocess, som innebar att allt fler både vertikala och horisontella relationer formaliserades och blev föremål för rättsliga regleringar. Schulze använder begreppet *Verrechtlichung* för att fånga denna process.⁵⁰

Råd och kämnärsrätt i Karlstad under 1600-talet

Utifrån tidigare forskning kan en rad möjliga funktioner hos rådet skisseras. Rollen som domstol är given, men vilken betydelse har brottmål respektive civilmål haft? Det finns hur som helst anledning att vänta sig en ökande andel civilmål. En annan viktig aspekt är rådets roll som lokal konfliktlösare respektive instans för kontroll, övervakning och disciplinering. Rådets dömande funktioner måste också ställas i relation till dess roll som organ för stadens förvaltning och administration. Tidigare forskning har redan antytt en tilltagande byråkratisering av rådet. Vidare är det rimligt att anta att stadsstyrelsen åtminstone i någon mån påverkades av militärstatens reglerande ambitioner och behov av resurser. Slutligen kan rådet hypotetisk ses som lokalsamhällets organ för att hantera sina egna angelägenheter, eventuellt i termer av en lokal institutionell offentlighet, som ett organ för en lokal elits dominans eller som ett instrument för centralmaktens intressen.

Det är nu dags att se vad det empiriska materialet från råd och kämnärsrätt ger för information. Redan på en aggregerad nivå ger materialet från rådsturätt och kämnärsrätt omfattande och betydelsefull information. I tabell 1 görs en jämförelse av antalet sammanträden per år under 1629–31, 1650 och 1690. Den bild som framträder är mycket tydlig. Rådets arbetsbörda har ökat kraftigt från ungefär ett registrerat möte varannan månad åren kring 1630 till i genomsnitt ett möte var tredje dag 1690. I absoluta till handlar det om en ökning från sex eller sju möten per år till 42 möten år 1650 och 120 möten 1690. Dessutom fanns 1690 även en kämnärsrätt som sammanträdde en till två gånger i veckan eller sammanlagt 68 gånger under året.

Tabell 1: Antal registrerade sammanträden i råd och kämnärsrätt i Karlstad 1629–31, 1650 och 1690.

	Rådet	Kämnärsrätten
1629	6	—
1630	6	—
1631	7	—
1650	42	—
1690	120	68

Källa: Rådsturätternas renoverade domböcker, Karlstad 1629–31, 1650, 1690, Karlstads kämnärsrätt 1690, Göta hovrätts arkiv.

Tabell 2: Antal registrerade ärenden vid rådets och kämnärsrättens sammanträden i Karlstad 1629–31, 1650 och 1690.

	Rådet	Kämnärsrätten
1629	34	—
1630	24	—
1631	29	—
1650	166	—
1690	513	215

Källa: Rådsturätternas renoverade domböcker, Karlstad 1629–31, 1650, 1690, Karlstads kämnärsrätt 1690, Göta hovrätts arkiv.

Samma bild av en närmast explosionsartad ökning av rådets och kämnärsrättens arbete framträder om antalet behandlade ärenden studeras (se tabell 2). Alla ärenden har räknats vid de tillfällen de tagits upp på rådstugan eller kämnärsrätten. Det innebär att ärenden som återkommit vid flera rådstugor eller kämnärsrättssammanträden har räknats varje gång. Eftersom fokus ligger på rådets arbete har denna metod valts framför den som innebär att varje ärende räknas en gång oavsett vid hur många tillfällen det tagits upp. Åren kring 1630 behandlades ett 30-tal ärenden per år. 1650 hade ärendemängden mer än femdubblats till 166 ärenden och 1690 behandlade råd och kämnärsrätt tillsammans nästan 25 gånger

DAG LINDSTRÖM

så många ärenden som åren kring 1630. Samanlagt rör det sig om över 700 ärenden 1690. Detta visar att rådets och stadsstyrelsens registrerade arbete fullständigt har ändrat karaktär under loppet av 1600-talet. I någon mån kan skillnaderna mellan 1629–31, 1650 och 1690 förklaras med att källmaterialet ändrat karaktär. Det är möjligt eller rent av troligt att vissa ärenden och sammanträden under åren kring 1630 aldrig har registrerats, men det är knappast möjligt att den enorma ökningen i antalet sammanträden och ärenden kan förklaras enbart med en mer samvetsgrann protokollsföring. 1690 är det betydligt vanligare att samma ärende återkommer vid flera tillfällen och en del ärenden förts vidare från kämnärsrätten till rådsturätten och återkommer därför i båda protokollen. Men inte heller dessa faktorer kan mer än marginellt förklara det större antalet ärenden. Dessutom ändrar inte detta bilden av en ökande arbetsbörda. Ökningen kan inte heller förklaras med en motsvarande befolkningstillväxt. Sven Liljas beräkningar visar en ökning av stadens befolkning från 284 invånare år 1611 till runt 560 invånare på 1650-talet och omkring 760 på 1690-talet.⁵¹ Förklaringarna till det ökande antalet ärenden måste alltså sökas i andra faktorer. Ett första steg i en fortsatt analys blir att klarlägga sammansättningen av de ärenden som togs upp vid rådsturätt och kämnärsrätt.

Rådets arbete kan grovt delas in i tre huvudgrupper: brottmål, civil-

Tabell 3: Fördelning av ärendetyper vid sammanträden i råd och kämnärsrätt (kr) i Karlstad 1629–31, 1650 och 1690. Ärendena fördelas mellan brottmål, civilrättsliga ärenden (tvister respektive registreringar och tillkännagivanden), samt administrativa ärenden.

	1629	1630	1631	1650	1690	1690 (kr)
Brottmål	22	2	12	40 (43)	40	62 (65)
Civilrättsliga ärenden	12	22	17	62	176	153 (192)
– Tvister	- 10	- 18	- 11	- 37	- 84	-136 (175)
– tillkännagivanden/ registreringar	- 2	- 4	- 6	- 25	- 92	- 17
Administrativa ärenden	–	–	–	62	303	–
<i>S:a</i>	<i>34</i>	<i>24</i>	<i>29</i>	<i>164 (167)</i>	<i>519</i>	<i>215 (257)</i>

Källa: Rådsturätternas renoverade domböcker, Karlstad 1629–31, 1650, 1690, Karlstads kämnärsrätt 1690, Göta hovrätts arkiv.

Anmärkning: I en del fall har flera ärenden samlats under samma punkt i protokollen. En högre siffra anges därför inom parentes. Vid valborgsmässorådstugan besattes en rad ämbetsfunktioner i staden. Varje sådan ämbetskategori har räknats som ett separat ärende.

rättsliga ärenden och administrativa ärenden. De civilrättsliga ärendena kan i sin tur delas in i två grupper: registreringar/tillkännagivanden respektive tvister.⁵² Det framgår då tydligt (se tabell 3) att rådets ökade arbetsbörda sammanfaller med en genomgripande förändring av innehållet i dess arbete.

Kvantitativt dominerade civilmålen över brottmålen redan 1629–31. Civilmålen stod dessa år för närmare 60 procent av ärendena. Tvisterna dominerade de civilrättsliga ärendena och låg på samma nivå som brottmålen. En likartad bild framträder 1650. Tillkännagivanden och registreringar har dock ökat i betydelse. 1690 framträder sedan en helt förändrad bild. Antalet civilrättsliga ärenden har ökat kraftigt medan brottmålen antal har ökat mer måttligt jämfört med perioden 1629–31 och inte alls jämfört med 1650. Rådsturätten behandlade 1690 mer än fyra gånger så många civilrättsliga ärenden som brottmål. Den stora ökningen utgörs av antalet civilrättsliga registreringar och tillkännagivanden inför rådsturätten. De utgjorde 1690 den dominerande kategorin av civilrättsliga ärenden. Men tvisterna hade också ökat i betydelse och var 1690 dubbelt så många som brottmålen. Om även kämnärsrättens protokoll från 1690 tas med, framträder skillnader både jämfört med rådsturättens arbete och gentemot tidigare tidsperioder. Registreringar och tillkännagivanden har där inte varit särskilt många. Det är uppenbart att det framför allt var rådsturättens som användes för dessa angelägenheter. Den klart dominerande delen av kämnärsrättens arbete (omkring 60 procent) har bestått i att reda ut civilrättsliga tvister. Om rådsturättens och kämnärsrättens arbete vägs samman för 1690 framträder tydliga förändringar jämfört med de två tidigare perioderna. Numerärt har antalet tillfällen då brottmål behandlades ökat påtagligt. Den väldiga ökningen av civilrättsliga ärenden blir dock än mer påtaglig. Det sammanlagda antalet civilrättsliga tvister har stigit till långt över 200 jämfört med 37 stycken 1650 och mellan 10 och 18 per år under tiden 1629–31. Antalet tillkännagivanden och registreringar har ökat från några enstaka per år 1629–31 till 25 stycken 1650 och över 100 år 1690. Den mest spektakulära förändringen är dock tillväxten av en ärendekategori som inte alls finns med 1629–31. Det gäller de administrativa ärendena som 1650 utgjorde 62 stycken eller drygt en tredjedel av rådets arbete. 1690 utgjorde de en klar majoritet av rådets ärenden.

I det följande ska sammansättningen av de tre huvudkategorierna brottmål, civilrättsliga ärenden och administrativa ärenden studeras närmare. Våld och okvädanden står för en betydande andel av de ärenden som gäller brottslighet. Likaså är brott mot handelsreglering en framträ-

dande kategori. Även sedlighetsbrott och lydnadsbrott märks, men utan att vara påfallande många. Det finns en klar tendens att de brott som är relaterade till egendom och ekonomiska värden, d.v.s. stöld, åverkan och överträdelse av handelsregleringar, blir förhållandevis vanliga mot slutet av perioden, medan ärenden som är direkt knutna till personliga konflikter, d.v.s. våld och okvädanden, minskar sin andel av den totala mängden ärenden. Detta kan tolkas som en tyngdpunktsförskjutning från personliga konflikter till mer ekonomiska och sakrelaterade ärenden. Förekomsten av ärenden som rör olydnad och sabbatsbrott har också ökat 1690, men inte i en sådan grad att det är rimligt att tala om någon omfattande disciplineringsvåg.

Fördelningen mellan olika civilrättsliga ärenden redovisas i tabell 5. Åren 1629–31 är dessa ärenden ännu numerärt sett ganska få. Tvisterna har framförallt rört skulder och oenigheter kring betalningar och leveranser. De fåtaliga tillkännagivandena gäller uppbud av fastigheter. 1650 framträder ett likartat mönster. Antalet fall är fler, men tvisterna fördelar sig ännu ganska jämt mellan skulder och tvister kring betalningar och leveranser. Likaså förekommer en del tvister kring arv. Registreringarna gälle ännu i första hand uppbud i samband med fastighetsköp, men även

Tabell 4: Brottmål behandlade vid rådsturätt och kämnärsrätt (kr) i Karlstad 1629–31, 1650 och 1690.

	1629	1630	1631	1650	1690	1690 (kr)
Brottmål						
– våld	7	1	6	6	6	17
– förtal, okvädande	2	0	3	4	1	4
– sedlighetsbrott	1	0	1	1	6	0
– sabbatsbrott	0	0	0	0	1	2
– olydnad	3	0	2	5	1	9 (12)
– handelsregleringar	8	1	0	11 (14)	16	5
– stöld	0	0	0	6	3	10
– åverkan	0	0	0	0	1	11
– övrigt	1	0	0	7	5	4
S:a	22	2	12	40 (43)	40	62 (65)

Källa: Rådsturätternas renoverade domböcker, Karlstad 1629–31, 1650, 1690, Karlstads kämnärsrätt 1690, Göta hovrätts arkiv.

Anmärkning: I en del fall har flera ärenden samlats under samma punkt i protokollen. En högre siffra anges därför inom parentes.

skuldförbindelser och överenskommelser om arv har noterats. Antalet civilrättsliga ärenden som togs upp av rådet 1690 är i storleksordningen tio gånger fler än 1629–31. Jämfört med 1650 rör det sig om ungefär en tredubbling. Till detta kommer alltså även den stora mängd civilrättsliga tvister som togs upp inför kämnärsrätten. Det rör sig om ungefär dubbelt så många tvister som de rådsturätten behandlade och ungefär lika många som samtliga civilrättsliga ärenden vid rådsturätten. Sammanlagt har 370 civilrättsliga ärenden behandlats vid 329 tillfällen år 1690, vilket kan jämföras med 62 ärenden 1650 och 22 ärenden 1630.

1690 har civilmålen också helt kommit att domineras av skulder. Av de 220 tillfällen som tvister togs upp inför rådsturätt och kämnärsrätt har skulder varit aktuella vid 150 tillfällen. I det sammanhanget kan det finnas anledning att erinra om att en borgenärernas ställning stärktes genom en rad nya regleringar av kreditväsendet under senare delen av 1600-talet.⁵³ I domböckerna möter man inte bara privata fordringsägare. Staden, eller rättare sagt dess kassör, kräver också in skulder från stadsborna för obetalda skatter och pålagor. Omkring en tredjedel av de skuldfordringar som togs upp inför rådsturätt och kämnärsrätt 1690 var av det slaget. Ofta behandlades då ett större antal fordringar vid samma tillfälle. Det var i dessa fall den enskilde ämbetsinnehavaren som uppträdde som målsägande och som vände sig till rätten för att kräva in dessa skulder. Ärendena tar alltså samma form som då rent privata skulder skulle krävas in. Dessa ärenden skulle kunna uppfattas som en del av stadens uppbördsadministration och sålunda placeras i kategorin administrativa ärenden. I själva verket visar dessa ärenden på ett oklart gränsland mellan privata tvister och offentliga anspråk. Skuldindrivningen har egentligen inte uppfattats som stadens och stadsadministrationens angelägenhet. Inte heller var detta knutet till stadskassörsämbetet. Det var den enskilde ämbetsinnehavaren som ansvarade för räkenskaperna och som även hade att efter bästa förmåga driva in resterande skulder. Fordringarna följde inte med ämbetet utan med personen och Folke Lindberg har för Linköpings del beskrivit hur även en rad före detta kassörer fick fortsätta att som privatpersoner försöka driva in borgerskapets skulder.⁵⁴ Det är alltså inte bara gränsen mellan brottmål och civilmål som kan vara oklar, utan det gäller även gränsen mellan civilrättsliga tvister och administrativa ärenden. Ämbetet och de uppgifter som hörde till den offentliga förvaltningen var ännu inte tydligt åtskilda från det privata och från ämbetsinnehavarens enskilda angelägenheter.

Skuldernas stora betydelse framträder inte bara i alla de fall då skulder skulle drivas in. Utöver själva tvisterna stod dessutom registrering av skul-

DAG LINDSTRÖM

Tabell 5: Civilrättsliga ärenden behandlade vid rådsturätt och kämnärsrätt (kr) i Karlstad 1629–31, 1650 och 1690

	1629	1630	1631	1650	1690	1690 (kr)
Tvister						
– skulder	2	6	4	9	43 (45)	107 (146)
– privata	-2	-6	-4	-9	-36	-89
– pålagor ^{a)}	-0	-0	-0	-0	-7 (9)	-18 (57)
– arv	0	0	0	5	13	3
– lön	0	0	0	0	1	3
– tvister om köp, betalning och leveranser	3	7	4	11	5	17
– ansvar för lösegendom	3	1	2	0	0	0
– övriga tvister	2	4	1	12	22	6
<i>S:a tvister</i>	<i>10</i>	<i>18</i>	<i>11</i>	<i>37</i>	<i>84 (86)</i>	<i>136 (175)</i>
Registreringar och tillkännagivanden						
– Uppbud						
– Fastigheter	2	4	6	10	19	0
– Panter	0	0	0	0	25	0
– Skulder	0	0	0	3	15	0
– Arv	0	0	0	3	4	0
– Stämning ^{b)}	0	0	0	0	13	17
– Värdering och syn	0	0	0	0	7	0
– Övrigt	0	0	0	9	9	0
<i>S:a registreringar</i>	<i>2</i>	<i>4</i>	<i>6</i>	<i>25</i>	<i>92</i>	<i>17</i>
<i>S:a</i>	<i>12</i>	<i>22</i>	<i>17</i>	<i>62</i>	<i>176 (178)</i>	<i>153 (192)</i>

Källa: Rådsturätternas renoverade domböcker, Karlstad 1629–31, 1650, 1690, Karlstads kämnärsrätt 1690, Göta hovrätts arkiv.

Anmärkning: I en del fall har flera ärenden samlats under samma punkt i protokollen. En högre siffra anges därför inom parentes.

a) Skulder som gäller resterande betalning av kontribution och andra pålagor har skilts från rent privata skulder. I regel är det stadens kassör som vänt sig till rådsturätt respektive kämnärsrätt för att kräva in dessa skulder. Ärendena har skilts från det rent administrativa hanterandet av pålagor, eftersom dessa ärenden inför rätta tar samma form som inkrävandet av privata skulder.

b) Eftersom det inte framgår vad stämningarna gäller har jag funnit det mest lämpligt att helt enkelt behandla dessa ärenden som tillkännagivanden och registreringar.

der och uppbud av panter för 50 av sammanlagt 92 civilrättsliga registreringar och tillkännagivanden år 1690. Detta visar också att rådsturätten otvetydigt har ökat i betydelse som forum för privata registreringar och

tillkännagivanden på det ekonomiska området. En rad andra typer av tvister möter oss i domböckerna, såsom arvstvister, tvister om löner och tvister om leveranser och köp. Men ingen kategori befinner sig i närheten av skuldärendenas antal. Bland registreringar finns ett betydande antal uppbud vid fastighetsköp. En ny typ av ärenden är också noteringar om värderingar och syn. Ett antal stämningar finns också registrerade. Dessa är ”anonyma” till sin karaktär, dvs det framgår inte vad stämningen gäller och de har därför räknats in bland registreringar.

Som nämnts ovan menar Johan Söderberg att det skett en förskjutning från personliga konflikter till mer avpersonifierade sakärenden och att skrivna kontrakt fått ökad betydelse. En sådan förändring borde innebära, inte bara att de civilrättsliga tvisterna ökade i betydelse, utan även att skriftlig dokumentation återopades allt mer ofta. I *tabell 6* redovisas mängden ärenden där någon form av skrivna dokument omnämns i protokollen från rådsturätt och kämnärsrätt

Det framgår tydligt att skriftliga underlag under hela perioden var ovanliga i brottmål. Det förekommer bara i enstaka fall. I civilmålen var skriftlig dokumentation betydligt vanligare. Där förekommer det i omkring en tredjedel av ärendena. Numerärt rör det sig också om en kraftig ökning av den skriftliga dokumentationen i civilmål. 1690 rör det sig om 79 fall, vilket kan jämföras med åtta fall 1650 och i genomsnitt fem per år 1629–31. Men ökningen kan inte beskrivas som ett resultat av ökande benägenhet att använda skriftlig dokumentation i civilrättsliga tvister. I stället handlar det om att den typ av ärenden där skriftlig dokumentation förekommer har blivit fler. Andelen fall med skriftlig dokumentation har inte ökat. Inte heller när det gäller skulder kan en otvetydig ökning i viljan att använda skriftlig dokumentation beläggas. Bitvis beror detta på att antalet fall är så få att procentandelarna blir väldigt osäkra. Men om de civilrättsliga tvisterna förs samman med alla de ärenden som handlar om tillkännagivanden och registreringar (se *tabell 5*), så är det ändå rimligt att tala om ett ökat skriftliggörande mot slutet av 1600-talet. Antalet fall som visar någon form av skriftlig dokumentation av ekonomiska mellanhavanden mellan privatpersoner ökar från ett knappt tiotal per år 1629–31 och drygt 30 år 1650 till omkring 150 år 1690.

Skuldfordringar har i *tabell 5* rubricerats som tvister, men även här finns en klassificeringsproblematik. Fordringarna har tagits upp inför rätta och i regel har dessa ärenden mynnat ut i någon form av dom där rätten fastställer gäldenärens skyldighet att inom en viss tidsrymd betala sin skuld eller delar av den. Det är relativt sällan som det explicit framgår att gäldenären har bestritt skulden eller mer aktivt har försökt undkomma att

DAG LINDSTRÖM

betala. Det är möjligt att många av dessa ärenden egentligen befinner sig i ett gränsland mellan tvister och tillkännagivanden. Det är inte säkert att det rör sig om regelrätta tvister i den bemärkelsen att de bottenar i en oenighet om skulden och dess betalning. Kanske rör det sig i stället (eller *samtidigt*) om ett formellt rättsliggörande av skuldförbindelsen och dess betalning. Poängen var att ärendet fördes till den rättsliga arenan, protokollfördes och hanterades efter formella rutiner. Detta kan ha legat i båda parterns intresse. Därmed behöver det ökade antalet skuldärenden egentligen inte heller vara ett uttryck för ett ökande antal tvister, ökande oförmåga att betala eller att antalet skuldförbindelser ökade. I stället kan det vara ett uttryck för ett mer operativt och formaliserat förhållningssätt där registreringar och skriftligt rättsliggörande spelade allt större roll. Rådet och kämnärsrätten var de naturliga arenorna för detta.

Majoriteten av de ärenden som rådsturätten befattade sig med år 1690 var alltså administrativa ärenden. Denna kategori återfinns också i 1650 års dombok och utgjorde redan då en betydande andel av de behandlade ärendena, men skillnaden är ändå påtaglig jämfört med 1690 då de administrativa ärendena dominerade rådets verksamhet. Frånvaron av administrativa ärenden 1629–31 beror säkerligen inte på att rådet då aldrig hanterade sådana ärenden. Förändringarna över tid återspeglar säkerligen både en förändrad dokumentationspraxis och ett förändrat innehåll i rådets arbete. Lika troligt är det emellertid att dessa faktorer inte verkat oberoende av varandra. En ökad noggrannhet i den skriftliga dokumentationen av rådets arbete hänger säkerligen samman med att innehållet i rådets

Tabell 6: Antal ärenden där skriftligt underlag åberopas i rådsturätt och kämnärsrätt (kr) i Karlstad 1629–31, 1650 och 1690. Siffrorna inom parentes anger andel i procent av samtliga ärenden inom respektive kategori.

	1629–31	1650	1690	1690 (kr)
Brottmål	1 (3)	3 (7)	1 (2)	5 (8)
Civilrättsliga tvister	15 (38)	8 (22)	27 (32)	52 (38)
Varav skuldärenden	10 (83)	1 (11)	6 (14)	46 (43)
<i>S:a</i>	<i>16</i>	<i>11</i>	<i>28</i>	<i>57</i>

Källa: Rådsturätternas renoverade domböcker, Karlstad 1629–31, 1650, 1690, Karlstads kämnärsrätt 1690, Göta hovrätts arkiv.

arbete förändrades och att synen på rådets roll och dess uppgifter i staden förändrades.

Den största gruppen av administrativa ärenden förutom tillsättning av stadens olika ämbeten rör 1650 marknadsregleringar och andra handelsregleringar (tillsammans 13 ärenden). Uppbördsärenden, ämbets tillsättningar, fördelning av stadens tomter och jordar, väghållning och andra kollektiva åtaganden liksom åtgärder mot "löst folk" förekom också. 1690 har alla typer av administrativa ärenden ökat i omfattning. Ett betydande antal ärenden (82 stycken eller en dryg fjärdedel) har sitt ursprung i centralmaktens krav på prestationer från stadens borgare. Det gäller framförallt organiserandet och bekostandet av båtsmanshållet och betalning av kontributioner och olika skatter. Det är uppenbart att kronans resursuttag (för militära behov) har satt tydliga spår också i det urbana lokalsamhället. Stadens administration och rättskipning är ett annat område som ofta kommit upp på rådstugan. Olika handels- och näringsregleringar förekommer också ofta liksom även frågor om burskap och tilldelning av mark i form av stadens åkrar, ängar, kålgårdar och liknande.

En stor del av de administrativa ärendena år 1690 har kommit upp genom landshövding Didrik Wrangels initiativ, antingen vid de två tillfällen då han personligen var närvarande på rådstugan eller genom de brev som skickades till magistraten. Sammanlagt rör det sig om 75 ärenden där landshövdingen aktivt medverkat på detta sätt, d.v.s. 25 procent av alla administrativa ärenden och 15 procent av samtliga ärenden på rådstugan. Till detta kommer ytterligare sex ärenden där härads-hövdingen fungerade som representant för landshövdingen. De flesta ärendena har rört kontributioner och skatter (17 stycken), båtsmanshållet (13 ärenden), stadens räkenskaper (10 ärenden) och tillsättning av olika ämbeten i staden (6 ärenden). Men många ärenden har också rört sådant som prisregleringar, fattigvård, reglering av antalet hantverkare, skeppsfart, marknader, gästgiverier osv.

Det framgår tydligt att landshövdingen strävade efter att strama upp stadsförvaltningen. Tydligt är detta i de ständiga påminnelserna om att staden skulle föra ordentliga räkenskaper och leverera dem till landskamreraren. Vid rådsturättens möte den 22 februari 1690 framgick efter landshövdingens fråga, att stadsräkningarna ännu felade för större delen av 1680-talet. Vid samma möte kom landshövdingen med en rad befallningar om stadens administration. Rådstuga skulle hållas på bestämda dagar. Varje månad skulle en pristaxa offentliggöras, på det att de fattiga inte skulle behöva betala för dyrt för sin mat. Löst folk skulle inte tillåtas i staden och landshövdingen befallde att en lista över löst folk skulle sam-

DAG LINDSTRÖM

Tabell 7: Administrativa ärenden behandlade av rådet i Karlstad 1650 och 1690

	1650	1690
Kontributioner och andra uppbördsfrågor	4	46
Båtsmanshållet	0	36
Tillsättning av ämbeten	24	26
Löner och ersättningar till stadens ämbeten	0	8
Stadens räkenskaper	0	23
Domar och andra brev från hovrätten	0	6
Övrigt om stadens administration och rättskipning	0	25
Stadsvåg och vågpenningar	0	8
Tullregler	0	6
Prisregleringar	3	9
Marknadsregleringar	4	6
Regleringar av skeppsfarten	0	8
Övriga handelsregleringar	6	2
Andra näringsregleringar	0	5
Tilldelning av mark (ängar, kålgårdar m.m.)	4	22
Burskapsärenden	2	25
Väghållning och broar	4	6
Andra kollektiva åtaganden	3	4
Fattighjälp	0	4
Kontrollen av "löst folk"	4	4
Övrigt	4	24
S:a	62	303

Källa: Göta hovrätt, Renoverade domböcker, Karlstad.

Anmärkning: Vid valborgsmässorådstugan besattes en rad ämbetsfunktioner i staden. Varje sådan ämbetskategori har räknats som ett separat ärende.

manställas. Hantverkare skulle inte heller obehindrat få etablera sig i staden, utan borgmästare och råd skulle överlägga hur många som behövdes och sedan hålla sig till detta. Tiggardordningen skulle efterlevas och landshövdingen påminde också om skyldigheten att vidmakthålla vattenspru-

tor och stegar för brandskyddet, samt att vägar, gator, torg och bryggor skulle hållas i ordning.

Den 1 mars var landshövdingen åter närvarande på rådstugan. Han påminde då bland annat om stadsräkenskaperna och stadsräkningarna. Exempelvis konstaterade han att det var borgmästare och råd som var ansvariga för att en så stor del av 1689 års kontribution ännu felade. Därför skulle stadskassören förbjudas att göra några utbetalningar till privatpersoner innan kontributionen erlagts till fullo. Fanns det borgare i staden som inte kunde betala sina kontributioner och utlagor, skulle dessa fräntas sina burskapsrättigheter och ställas i kronans tjänst.

Landshövdingen påtalade vid samma tillfälle också att borgmästare och råd skulle dra försorg om att inrätta manufakturer till stadens gagn. Borgmästaren Daniel Eek förklarade då att Karlstad var en fattig ort, men föreslog att de kunde få en ”vingåkersbonde” som kunde slå spik och söm eftersom det var svårt att få tag på sådana järnpersedlar. Detta svar upprörde landshövdingen, som menade att borgmästaren borde kunna komma med bättre förslag till stadens förbättring. Det var borgmästarens plikt att vinnlägga sig om att se till att manufakturer inrättades till invånarnas försörjning. Borgmästarens svar skulle rapporteras till kungen, eftersom landshövdingen hade väntat sig ett bättre svar t o m av en ”bondgosse”. Det var inte något som kunde väntas av en justitieborgmästare som dessutom var tillsatt av kungen. Borgmästare Eek bad då om ursäkt och förklarade att han talat överlagt och inte menat något ont. Att borgmästare och råd visste med sig att de hade landshövdingens blickar på sig framgick också då den viktiga valborgsmässorådstugan skulle hållas den 21 maj 1690. Borgmästaren Johan Kolthoff sade sig inte vilja hålla valborgsmässorådstuga utan att först ha rådgjort med landshövdingen. Flera rådmän instämde i detta. Justitieborgmästaren, för övrigt samme Daniel Eek som i mars blivit åthutad av landshövdingen, krävde dock att rådstugan skulle hållas och förklarade att de som hindrade ”justitien” själva fick ansvara för detta. Ett stort antal ärenden behandlades också, men den fördelning av ämbetsuppgifter som normalt hörde till valborgsmässorådstugan gjordes först den 28 juni då häradshövdingen närvarade som ombud för landshövdingen.

Även 1650 återfinns landshövdingen, Tönnis Langman, i protokollen. Han var flitigt närvarande vid rådstugan under det första halvåret. Inte mindre än 17 av 42 rådstusammanträden bevisades av honom, samtliga under tiden januari till maj. Till skillnad från Wrangel har Langman emellertid inte lämnat många aktiva spår efter sig i rådsprotokollen. Endast vid fem tillfällen syns hans medverkan. Vid två tillfällen (4 och 27 februari)

DAG LINDSTRÖM

har han krävt in de kungliga sakörena för föregående år. Den 16 mars sägs uttryckligen att landshövdingen givit sitt samtycke vid en dom mot ett antal Boråsborgare för olaga handel. Den 18 mars deltog han i rannsakingen av hur rådet hanterat en arvsvist föregående år. 1650 års valborgsmässorådstuga tidigarelades också till den 22 april för att landshövdingen skulle kunna medverka.

Den konfliktlösande rollen hos domstolarna har ofta uppmärksamats i forskningen om brottslighet. Även civilrättsliga tvister har ibland förts in i den diskussionen. Förändringen i domstolarnas arbete i riktning mot att en allt större del av ärendena har haft civilrättslig karaktär har ibland uppfattats som ett uttryck för mindre konfliktfyllt sätt att sköta de sociala relationerna. Människor förde hellre rättstvister än att de slogs med varandra. Frågan om hur de civilrättsliga ärendena ska tolkas är nog värd en fortsatt diskussion, men det kan i alla fall lätt konstateras att även Karlstad uppvisar det mönster som innebär att de civilrättsliga ärendena ökar i betydelse i förhållande till brottmålen. Såväl i de äldre som i de senare domböckerna finns också mer uttalade exempel på att rätten strävat efter att bilägga konflikter och att uppnå förlikningar. Den 15 maj 1629 hävdade exempelvis Gudmund Jönsson att Brynte Andersson av misstag hade tagit en av hans grisar. Brynte hävdade att det var hans gris som han själv fött upp. Ingendera kunde bevisa sina påståenden och rådet fällde heller ingen dom utan lade ett vite om 40 marker mellan dem att ingen skulle angripa den andre. Därefter konstateras helt kort i protokollet att de blev vänner och väl förlikta. Denna funktion synes inte ha upphört eller minskat i betydelse. Här uppvisar rådsturätten och kämnärsrätten i stället en påtaglig kontinuitet. Jag avslutar med ett exempel från kämnärsrätten i Karlstad 1690. Den 4 februari befann sig Niklas Florell och Ingemar Bom inför kämnärsrätten. De hade båda inkommit med skriftliga klagomål mot varandra. Båda hade också med sig vittnen. Florell föreslog då att de skulle förlikas. Bom ville inte omedelbart gå med på detta och konstaterade att det som grämde honom mest var att Florell hade skällt hans styvdotter. Bom sa att han inte kunde minnas detta, eftersom det skett i dryckesmål, men förklarade offentligt att han inte visste något annat om Boms styvdotter än det som är ärligt och gott. Han gav också tre marker silvermynt till de fattiga. Därefter räckte de varandra händerna och skildes åt.

Slutsatser

Undersökningen av rådsturätt och kämnärsrätt i Karlstad bekräftar de civilrättsliga tvisternas stora betydelse. Likaså framgår det att den förskjutning som innebär att de civilrättsliga tvisterna kom att dominera över brottmålen har ägt rum redan under 1600-talet. 1629–31 och 1650 ligger brottmål och civilrättsliga tvister på en jämförbar nivå. Mellan 1650 och 1690 har en genomgripande förändring ägt rum. Antalet civilrättsliga tvister har mångdubblats och dessa har kommit att klart dominera över brottmålen. De civilrättsliga tvisterna domineras i sin tur av ärenden som rör skulder. Skuldernas stora och växande betydelse bekräftas också av det faktum att 1690 års dombok även innehåller att betydande antal exempel på registrering av skuldförbindelser och uppbjudande av panter. Det framgår överhuvudtaget att inte bara de civilrättsliga tvisterna utan även olika registreringar och tillkännagivanden ökade i betydelse under loppet av 1600-talet.

Antalet behandlade brottmål ökade under 1600-talet. Samtidigt har det skett en förskjutning av brottslighetens sammansättning. 1629–31 dominerade personliga konflikter i form av våld och okvädanden. De utgjorde omkring hälften av de behandlade brotten. 1690 hade deras andel minskat väsentligt medan brott mot handelsregleringar och egendomsrelaterade brott som stöld och åverkan i stället hade ökat sin andel kraftigt. Detta skulle kunna tolkas som en bekräftelse på att rättens arbete under 1600-talet märkbart försköts från personliga konflikter till mer avpersonifierade och sakrelaterade ärenden. Detta innebär dock inte att rättens roll som konfliktlösare upphört eller att de personliga konflikterna i sig minskat i betydelse. Tvärtom framstår denna funktion fortfarande som betydelsefull. Förskjutningarna är i stället ett resultat av att rådets och domstolarnas arbete blivit mer omfattande och mer diversifierat.

Tidigare forskning har i flera sammanhang indikerat en tilltagande professionalisering under 1600-talet. Detta bekräftas på ett mycket markant sätt i Karlstad. Karonens iakttagelser beträffande rådets ökande arbetsbörda och de administrativa ärendenas ökande betydelse i finländska städer 1620–1660 har sin motsvarighet i Karlstad. Utvecklingen har också accelererat mot slutet av 1600-talet. Det tydligaste och mest slående resultatet av analysen av domböckerna från Karlstad är den väldiga ökningen av rådets arbetsbörda och den enorma tillväxten av registrerade administrativa göromål. Det är tydligt att den stora ökningen har ägt rum under århundradets senare del och administrativa ärenden har mot slutet av 1600-talet blivit rådets klart dominerande syssla. Samtidigt har en be-

DAG LINDSTRÖM

tydande del av den dömande verksamheten förts över från rådsturätten till kämnärsrätten. Lika tydligt som att rådet då blivit mer av en administrerande institution är det att landshövdingen kommit att spela en central roll. En betydande andel av de administrativa ärenden har initierats av landshövdingen. Många av hans ingripanden kan också ses som initiativ i syfte att tvinga fram ett större administrativt ansvar från rådets sida.

Det går naturligtvis inte att utifrån detta material säkert uttala sig om huruvida detta är ett generellt mönster för landshövdingarnas roll i förhållande till stadsförvaltningen mot slutet av 1600-talet eller om detta är ett uttryck för att just landshövdingen i Närke och Värmlands län tagit sina administrativa uppgifter på ovanligt energiskt allvar. Onekligen framträder ändå bilden av en långt driven strävan att forma en lojal och disciplinerad lokal administrativ stab. Med Gerhard Oestreichs ord framträder bilden av en synnerligen aktiv stabsdisciplinering med landshövdingen som framträdande agent. Iakttagelserna strider också mot den ibland framförda uppfattningen att landshövdingarna direkta betydelse för städernas dagliga förvaltning minskade efter 1635. 1690 har i vart fall Didrik Wrangel spelat en mycket aktiv roll i administrationen av Karlstad. Detta talar också emot Nils Herlitz uppfattning att det lokala självstyret i städerna bestod i högre grad än på landsbygden. Skillnaderna mellan landshövdingarna Langman (1650) och Wrangel (1690) är påfallande. Den förre tycks mer ha haft en passivt övervakande roll medan Wrangel representerar en aktivt ingripande landshövding, som dessutom styr genom skrivelser i stället för att vara personligt närvarande på rådstugan. I Karlstad framträder sålunda en mycket tydlig förändring i relationen mellan landshövding och råd, men det går inte att utifrån endast denna undersökning säkert säga om detta är uttryck för en allmän trend, eller om det snarare är landshövdingarnas olika personliga egenskaper och ambitioner som avspeglar sig.

I protokollen framträder en rad olika aktörer som har använt sig av både rådstuga och kämnärsrätt: landshövding, borgmästare, rådmän, andra lokala förtroendemän, stadens borgare, andra städernas borgare och allmogen. Inte minst det stora och ökande antalet civilrättsliga ärenden, huvudsakligen initierade av privatpersoner, tyder på en stark tilltro till formella institutioner, i detta fall rådsturätten. Den var viktig arena för att söka sin rätt, för att hantera konflikter och tvister, men också för att registrera olika angelägenheter. Rådet och kämnärsrätten var inte heller institutioner som enbart hade betydelse för en begränsad elit. Men samtidigt som rådet upprätthöll viktiga funktioner för lokalsamhället, så gör sig centralmakten, eller i alla fall dess representanter, alltmer märkbara i rådsprotokollen.

Rådet kom allt tydligare att befinna sig i en skärningspunkt mellan lokalsamhällets och centralmaktens intressen. Rådet och kämnärsrätten kan också karaktäriseras som arenor där olika rationaliteter möttes. Ur borgarkollektivets perspektiv var det viktigt att rådet och kämnärsrätten kunde lösa konflikter och upprätthålla balans och harmoni i lokalsamhället, men relationerna till utomstående var också betydelsefulla. Staden behövde ha fungerande relationer med borgare från andra städer, med allmogen och med representanter för den allt viktigare bruksnäringen i stadens omland. Samtidigt var det viktigt att rådet kunde avvärja intrång och förmådde ingripa mot dem som orsakade konflikter, överträdde stadens privilegier eller på annat sätt hotade borgerskapets ekonomiska intressen. Så såg rådets institutionella rationalitet ut från borgarkollektivets utgångspunkt. De undersökta protokollen tyder också på en ökad betydelse för rådet såsom institutionell offentlighet. Det blev allt viktigare för privatpersoner att hos rådet registrera olika ekonomiska angelägenheter. Det var i allt högre grad där man löste sina ekonomiska mellanhavanden. Ärendena dokumenterades skriftligt av rådet och i många fall återopades också skriftliga underlag i rätten. Dokumentationen av rådets och kämnärsrättens arbete i Karlstad under 1600-talet tyder också på att en ny typ av sakorienterad ekonomisk rationalitet vinner terräng. Hederns sociala kapital var fortfarande viktigt, men det kom kvantitativt att överskuggas av ärenden som handlade om att tillvarata materiella intressen förbundna med skrivna kontrakt och överenskommelser

Vid sidan av lokalsamhällets rationaliteter framträder också spår av en annan rationalitet, nämligen den svenska militärstatens behov av resurser och en fungerande och förutsägbar lokal förvaltning. I det sammanhanget tyder också materialet från Karlstad på att landshövdingen hade en nyckelroll i dessa strävanden. Det betyder inte att centralmaktens intentioner till alla delar realiserades. Rådet var i många fall motsträvigt. Rådet i Karlstad transformerades inte heller på ett enkelt och okomplicerat sätt från en typ av institution till en annan (från lokal konfliktlösare till administrativ stab). I stället kan utvecklingen bäst beskrivas som att råets funktioner under 1600-talet blev mer diversifierade. Nya funktioner och nya rationaliteter tillkom utan att de gamla för den skull har övergetts.

Slutligen måste en fråga ställas med anledning av denna undersökning. Är Karlstad representativt och i vilken grad är det möjligt att dra generella slutsatser utifrån denna undersökning? Karlstad var i vissa avseenden speciellt. Det var en nygrundad stad. Det fanns inte någon lång korporativ tradition att falla tillbaka på. I stället möter vi, åtminstone under 1600-talets inledning, ett borgerskap och lokala institutioner som rimligtvis

DAG LINDSTRÖM

ännu var under formering. Karlstad var en uppstad, utan egen utrikeshandel, men med en central roll för den värmländska järn- och trähandeln. Staden är inte representativ för alla rikets städer, men den var inte heller på något sätt unik. Det är inte säkert att samma mönster möter oss i alla svenska städer under 1600-talet, men utvecklingen i Karlstad faller väl in ett mönster som redan antytts i tidigare forskning och som ter sig rimligt utifrån den bredare kontext som kan tecknas beträffande svenskt 1600-tal. Alltså är det rimligt att anta att Karlstad inte har utgjort något särfall utan trots allt representerar mer generella utvecklingslinjer under svensk stormaktstid.

Noter

- 1 Uppsatsen har utarbetats i anslutning till forskningsprojektet *Handlingsnormer och disciplineringsprocesser. Svenska städer 1550–1750*, som har bedrivits med finansiell stöd från HSFR. Jag vill också tacka högre historiska seminariet i Linköping för värdefulla synpunkter på detta arbete.
- 2 Nils Herlitz, *Svensk stadsförvaltning på 1830-talet*, Stockholm 1924, s. 341–351, 438f.
- 3 Helritz 1924, s. 83–105; Folke Lindberg, *Fogde, råd och menighet. Några drag i den svenska stadsförvaltningens utveckling under medeltiden och 1500-talet*, Stockholm 1941; Art. ”Stadsstyrelse”, i *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid*, del 17.
- 4 Den enda större moderna studien av kämnärsrätter inom det svenska riket under 1600-talet är Petri Karonen, *Kämnerinoikeudet Suomen kaupungeissa suurvalta-ajan alkupuolella (noin 1620–1660)*, Jyväskylä 1994.
- 5 Folke Lindberg (red.), *Privilegier, resolutioner och förordningar för Sveriges städer 3 (1560–1592)*, s. 294, Stockholm 1939; C. E. Nygren, *Karlstads stads historia. Första delen. Omfattande tiden 1584–1719*, Karlstad 1934, s. 31f.
- 6 Birgitta Ericsson, ”De anlagda städerna i Sverige ca 1580–1800”, i *Urbaniseringsprocessen i Norden. Del 2. De anlagte steder på 1600–1700-talet* (Det XVII. Nordiske historikermøte, Trondheim 1977), Oslo 1977.
- 7 Nygren, s. 33f.
- 8 Sven Lilja, Städernas folkmängd och tillväxt. Sverige (med Finland) ca 1570-tal till 1810-tal, *Historisk tätortstatistik, del 2*, Stockholm 1996, s. 82.
- 9 Nygren, s. 86–93, 118–188.
- 10 Carl-Fredrik Corin, *Själustyre och kunglig maktpolitik inom Stockholms stadsförvaltning 1668–1697*, Stockholm 1958; Lars Ericson, *Borgare och byråkrater. Omvandlingen av Stockholms stadsförvaltning 1599–1637*, Stockholm 1988, s. 83–103. Det medeltida rådet i Stockholm har nyligen behandlats i Marko Lamberg, *Dannemännen i stadens råd. Rådmanškretsen i nordiska köpstäder under senmedeltiden*, Stockholm 2001.
- 11 Björn Helmfrid, *Norrköpings historia, del 5. Tiden 1568–1655*, Stockholm 1965, s. 597; Bertil Andersson, *Göteborgs historia. Näringsliv och samhällsutveckling, del 1. Från fästningsstad till handelsstad 1619–1820*, Göteborg 1996, s. 365–370; Anders Olsson,

- Borgmästare, bastioner och tullbommar. Göteborg och Halmstad under statligt inflytande 1630–1660*, Lund 1995, s. 92–96.
- 12 Folke Lindberg, *Linköpings historia 2. 1567–1862. Näringsliv och förvaltning*, Linköping 1975, s. 183.
 - 13 Petri Karonen, "Raastuvassa tavataan." *Suomen kaupunkien hallinto- ja oikeuslaitoksen toimintaa ja virkamiehiä suurvalta-aikan*, Jyväskylä 1995, s. 145. Se även Petri Karonen, "The worst offenders in the provincial towns. Serious urban crime and its perpetrators in the early years of Sweden's period as a great power", *Scandinavian Journal of History* 1988:3–4, samt Karonen 1994.
 - 14 Helmfrid 1965, s. 605; Björn Helmfrid, *Norrköpings historia 6, Tiden 1655–1719*, Stockholm 1971, s. 264.
 - 15 Ericson 1988, s. 163–202.
 - 16 Fenomenet tas upp i de flesta stadsmonografier. För en kort översikt över olika exempel på litterata kungliga borgmästare, se Ericson 1988, s. 38–41.
 - 17 Göran Rystad, "Jönköping under stormaktstiden", i *Jönköpings historia 2. Från stadens brand 1612 till kommunalreformen 1862*, Jönköping 1965, s. 154–169; Claes Westling, "En stad i Sverige 1521–1660", i *600 år i Vadstena. Vadstenas historia från äldsta tider till år 2000*, Vadstena 2000, s. 289–292.
 - 18 David Gaunt, *Urbildning till statens tjänst. En kollektivbiografi av stormaktstidens hovrättsauskultanter*, Uppsala 1975, s. 163–169.
 - 19 Olsson, s. 119–123.
 - 20 Olsson, s. 123–127.
 - 21 Karonen 1995, s.38–62, 139–142.
 - 22 Clas Theodor Odhner, "Bidrag till svenska stadsförfattningens historia," *Årsskrift utgifven af Kongl. Vetenskaps societeten i Upsala* 1861; densamme, *Sveriges inre historia under drottning Christinas förmyndare*, Stockholm 1865, s. 183–192; densamme, "Om de svenska städernas kommunala utveckling under sjuttonde århundradet", *Nordisk tidskrift för politik, ekonomi och litteratur* 1867.
 - 23 Helmfrid 1965, s. 567; Ericson 1988, s. 38.
 - 24 Lindberg, 1975, s. 162f.
 - 25 För den senaste forskningen kring brottslighet och rättskipning i Norden mellan 1550 och 1850, se Eva Österberg & Sølvi Bauge Sogner (eds), *People meet the law. Control and conflict-handling in the courts. The Nordic countries in the post-reformation and pre-industrial period*, Oslo 2000.
 - 26 Eva Österberg & Dag Lindström, *Crime and social control in Medieval and Early Modern Swedish towns*, Uppsala 1988, s. 151–160; Eva Österberg, "Kontroll och kriminalitet i Sverige från medeltid till nutid. Tendenser och tolkningar", *Scandia* 1991:1, s. 83f; Jan Sundin, *För Gud, staten och folket. Brott och rättskipning i Sverige 1600–1840*, Lund 1992; Eva Österberg, "Brott och rättspraxis i det förindustriella samhället: tendenser och tolkningar i skandinavisk forskning", *Historisk Tidskrift* 1993:2, s. 219–222; Eva Österberg, "Normbrott och rättspraxis i Norden i förindustriell tid. Problem och positioner", i *Normer og sosial kontroll i Norden ca. 1550–1850. Domstolene i samspill med lokalsamfunnet*. Det 22. nordiske historikermøte, Oslo 13–18. august 1994,

- Olso 1994, s. 26f; Dag Lindström, "Oärliga mästare och kivande makar. Ett och annat om rättskipning, kriminalitet och normsystem i 1500-talets Norden", *Historisk Tidskrift* 1994:4; Marja Taussi Sjöberg, *Rätten och kvinnorna. Från släktmakt till statsmakt i Sverige på 1500- och 1600-talen*, Stockholm 1996; Eva Österberg, Malin Lenartsson & Hans Eyvind Næss, "Social control outside or combined with the secular judicial arena", i Eva Österberg & Sølvi Bauge Sogner (eds), *People meet the law. Control and conflict-handling in the courts. The Nordic countries in the post-reformation and pre-industrial period*, Oslo 2000.
- 27 Marja Taussi Sjöberg, "Staten och tinget under 1600-talet", *Historisk Tidskrift* 1990:2, s 168, 180–184; Taussi Sjöberg 1996, s. 39, 52–58.
- 28 Bruce Lenman & Geoffrey Parker, "The state, the community and the criminal law in Early Modern Europe", i V. A. C. Gatrell, Bruce Lenman & Geoffrey Parker (eds), *Crime and the law. The social history of crime in Western Europe since 1500*, London 1980; Sundin 1992, s. 5, 447–452; Seppo Aalto, Kenneth Johansson & Erling Sandmo, "Conflicts and court encounters in a state of ambivalence", i Eva Österberg & Sølvi Bauge Sogner (eds), *People meet the law. Control and conflict-handling in the courts. The Nordic countries in the post-reformation and pre-industrial period*, Oslo 2000; Julius R. Ruff, *Violence in Early Modern Europe. 1500–1800*, Cambridge 2001, s 73–116.
- 29 Rudolf Thunander, *Hovrätt i funktion. Göta hovrätt och brottmålen, 1635–1699*, Lund 1993, särskilt s. 282–285; Rudolf Thunander, "Den svenska hovrätten i 1600-talets rättsliga system", *Scandia* 1995:1.
- 30 Maria Ågren, "Att lösa ekonomiska tvister – domstolarnas främsta sysselsättning på 1700-talet?", *Historisk Tidskrift* 1988:4. Se också Maria Ågren, *Jord och gäld. Social skiktning och rättslig konflikt i södra Dalarna ca 1650–1850*, Uppsala 1992, s. 150–177.
- 31 Johan Söderberg, "En fråga om civilisering. Brottmål och tvister i svenska häradsrätter 1540–1660", *Historisk Tidskrift* 1990:2.
- 32 Arne Jarrick & Johan Söderberg, *Odygd och vanära. Folk och brott i gamla Stockholm*, Stockholm 1998, s. 26f. Civilmålen i Stockholm uppmärksammas även i Hans Andersson, "Androm till varnagel..." *Det tidigmoderna Stockholms folkliga rättskultur i komparativt perspektiv*, Stockholm 1998, s. 129–144.
- 33 Taussi Sjöberg, 1990; Sundin, s. 412–421.
- 34 Se bl.a. Sven A. Nilsson, *De stora krigens tid. Om Sverige som militärstat och bondesamhälle*, Uppsala 1990; Sven A. Nilsson, "De stora krigens Sverige. Statsbygge och samhällsförändring", i Stellan Dahlgren, Anders Florén & Åsa Karlsson (red.), *Makt & vardag*, Stockholm 1993; Jan Lindegren, "Den svenska militärstaten 1560–1720", i *Magtstaten i Norden i 1600-tallet och dens sosiale konsekvenser*, Rapporter til den XIX nordiske historikerkongres, Odense 1984.
- 35 A. B. Carlsson, *Den svenska centralförvaltningen 1521–1809. En historisk översikt*, Stockholm 1913, Gaunt, särskilt s. 72–97; Sven A. Nilsson, "1634 års regeringsform i det svenska statssystemet", *Statsvetenskaplig tidskrift* 1984; Anna-Brita Lövgren, "Stormaktstidens förvaltning – organisationsförändringar och utvecklingslinjer", i Gudrun Ekstrand (red.), *Tre karlar. Karl X Gustav, Karl XI, Karl XII*, Stockholm 1984; Anders Florén, "Nya roller, nya krav. Några drag i den svenska nationalstatens forme-

- ring”, *Historisk Tidskrift* 1987:4; Olof Sörndal, *Den svenska länsstyrelsen. Uppkomst, organisation och allmänna makställning*, Lund 1937, s. 1–69; Pär Frohnert, *Kronans skatter och bondens bröd, Den lokala förvaltningen och bönderna i Sverige 1719–1775*, Lund 1993, särskilt s. 3–25.
- 36 För mer generella resonemang om integration i det svenska riket under 1500- och 1600-talen, se Harald Gustafsson, ”Statsbildning och territoriell integration. Linjer i nyare forskning, en nordisk ansats samt ett bidrag till 1500-talets svenska politiska geografi“, *Scandia* 1991:2; Stellan Dahlgren, ”Der schwedische Absolutismus am Ende des 17. Jahrhunderts und die Integration des Reichs“, i Alexander Loit & Helmut Piirimäe (red.), *Die schwedischen ostseeprovinzen Estland und Livland im 16.–18. Jahrhunderts*, Stockholm 1993; Torkel Jansson & Torbjörn Eng (red.), *Stat – kyrka – samhälle. Den stormaktstida samhällsordningen i Sverige och Östersjöprovinserna*, Stockholm 2000. För mer generella resonemang kring integrationsprocesser i tidigmodern statsformering, se Harald Gustafsson, ”The conglomerate state. A perspective on state formation in Early Modern Europe”, *Scandinavian Journal of History* 1998:3–4.
- 37 Dag Lindström, *Skrå, stad och stat. Stockholm, Malmö och Bergen ca. 1350–1622*, Uppsala 1991, s. 235–240; Dag Lindström, ”Hantverkarkultur under statlig påverkan, Kring svenska skråkorporationer under tiden fram till 1700-talets inledning”, i Ulla Heino & Kirsi Vaionio-Korhonen (red.), *Fundera tar längsta tiden, sa skräddaren då han sydde byxor*, Åbo 1997, s. 104–106.
- 38 Sven A. Nilsson ”Krig och folkbokföring under svenskt 1600-tal”, *Scandia* 1982:1; Bengt Sandin, *Hemmet, gatan, fabriken eller skolan. Folkundervisning och barnuppföstran i svenska städer 1600–1850*, Lund 1986, s. 68–77.
- 39 Nils Herlitz, ”Ett och annat om självstyrelsens betydelse i svenska förvaltningshistoria”, *Statsvetenskaplig tidskrift* 1921; Nils Herlitz, *Grunddragen av det svenska statskicksens historia*, Stockholm 1967 (1928), s. 112–121; K G Westman, *Häradsnämnd och häradsrätt under 1600-talet och början av 1700-talet. en studie med särskild hänsyn till uppländska domböcker*, Uppsala 1927; K. G. Westman, ”Från landskapslagar och folkting till rikslag och ämbetsmannamässig rättstillämpning”, i *Minnesskrift ägnad 1734 års lag I*, Stockholm 1934. Samma problematik hade redan tidigare aktualiserats inom finländsk forskning, se Alexander Wilhelm Boisman, *Om rättskontrollen i den svensk-finska inre förvaltningen med särskildt afseende å I. Den juridiska sjelfstyrelsen i häradet (domsagan) eller det svensk-finska "selfgovernment"*, Helsingfors 1908. För en modern översikt över mellankrigstidens självstyrelseforskning, se Börje Harnesk, ”Något om den lokala självstyrelsens problematik under 1500- och 1600-talen”, i Tom Ericsson & Agneta Guillemot (red.), *Individ och struktur i historisk behysning. Festskrift till Sune Åkerman*, Umeå 1997.
- 40 Herlitz 1967, s. 114; Herlitz 1924, s. 62–82.
- 41 Nilsson 1982; Nils Erik Villstrand, *Anpassning eller protest. Lokalsamhället inför utskrivningarna av fotfolk till den svenska krigsmakten 1620–1679*, Åbo 1992, s. 82–105.
- 42 Elisabeth Reuterswärd, *Ett massmedium för folket. Studier i de allmänna kungörelsernas funktion i 1700-talets samhälle*, Lund 2001. Se också s. 18–32 för en översikt över forskning om överhetens kommunikationskanaler.

DAG LINDSTRÖM

- 43 Sven A. Nilsson, "Statsmaktens närvaro. Lokalsamhället och rannsakningskommissionerna under 1500- och 1600-talen", i Carl Göran Andræ (red.), *Arkivet, historien, rörelsen. Sven Lundkvist 60 år*, Stockholm 1987; Marie Lennersand, *Rättsvisans och allmogens beskyddare. Den absoluta staten, kommissionerna och tjänstemännen, ca 1680–1730*, Uppsala 1999.
- 44 Jan Lindegren, *Utskrivning och utsugning. Produktion och reproduktion i Bygdeå 1620–1640*, Uppsala 1980; Lindegren 1984; Sandin; Nilsson 1990.
- 45 Eva Österberg, "Svenska lokalsamhällen i förändring ca 1550–1850. Participation, representation och politisk kultur i den svenska självstyrelsen. Ett angeläget forskningsområde", *Historisk Tidskrift* 1987; Eva Österberg, "Bönder och centralmakt i det tidigmoderna Sverige. Konflikt – kompromiss – politisk kultur", *Scandia* 1989:1; Eva Österberg, "Folklig mentalitet och statlig makt. Perspektiv på 1500- och 1600-talens Sverige", *Scandia* 1992:1; Eva Österberg, "Vardagslivets sträva samförstånd. Bondepolitisk i den svenska modellen från vasatid till frihetstid", i Gunnar Broberg, Ulla Wikander & Klas Åmark (red.), *Tänka, tycka tro. Svensk historia underifrån*, Stockholm 1993; Villstrand. För en kritisk granskning av Österbergs resonemang, särskilt beträffande det specifikt svenska eller nordiska i dessa förhållanden, se Börje Harnesk, "Den svenska modellens tidigmoderna rötter?", *Historisk Tidskrift* 2002:1. För ytterligare exempel på interaktionsperspektivet, se Peter Aronsson, *Bönder gör politik. Det lokala självstyret som social arena i tre smålandssocknar, 1680–1850*, Lund 1992; Frohnert 1993; Pär Frohnert, "Kronan individen och lokalsamhället. Förvaltningen som forum för konflikthantering i Sverige 1600–1800", i Börje Harnesk & Marja Taussi Sjöberg (red.), *Mellan makten och menigheten. Ämbetsmän i det tidigmoderna Sverige*, Stockholm 2001; Harald Gustafsson, *Political interaction in the old regime. Central power and local society in the eighteenth-century Nordic states*, Lund 1994; Olle Larsson, *Biskopen visiterar. Den kyrkliga överhetens möte med lokalsamhället 1650–1760*, Växjö 1999.
- 46 Per-Johan Ödman, *Konformismens triumf. Utvecklingslinjer i svensk 1600-talspedagogik*, Stockholm 1987; Per-Johan Ödman, "Pedagogik in på kropp och själ. Folkuppfostran och disciplinering i 1500- och 1600-talens Sverige", i Gunnar Broberg, Ulla Wikander & Klas Åmark (red.), *Tänka, tycka tro. Svensk historia underifrån*, Stockholm 1993; Per-Johan Ödman, *Kontrasternas spel. En svensk mentalitets- och pedagogikhistoria. Del 1*, Stockholm 1995, s. 141–292.
- 47 Florén; Lennersand. För en internationell utblick, se Nils Runeby, "Mandarinernas uppkomst. Framväxten av ett kompetensbestämt ämbetsmannastånd: en exempel-samling", i Margareta Revera & Rolf Torstendahl (red.), *Bördor, bönder, börd i 1600-talens Sverige*, Uppsala 1979.
- 48 Gerhard Oestreich, "Strukturprobleme des europäischen Absolutismus", *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 1968; Stefan Breuer, "Sozialdisziplinierung. Probleme und Problemverlagerung eines Konzepts bei Max Weber, Gerhard Oestreich und Michel Foucault", i Christof Sachße & Florian Tennstedt (red.), *Soziale Sicherheit und soziale Disziplinierung. Beiträge zu einer historischen Theorie der Sozialpolitik*, Frankfurt a M 1986; Winfried Schulze, "Gerhard Oestreichs Begriff 'Sozial-

- disziplinierung' in der Frühen Neuzeit", *Zeitschrift für historische Forschung* 1987; Michael Stolleis (red.), *Policey im Europa der frühen Neuzeit*, Frankfurt am Main 1996. För kritiska diskussioner av begreppet socialdisciplinering, dess användning och dess uppkomst, se Gerhard Schuck, "Theorien moderner Vergesellschaftung in den historischen Wissenschaften um 1900. Zum Entstehungszusammenhang des Sozialdisziplinierungskonzepts im Kontext der Krisenerfahrung der Moderne", *Historische Zeitschrift* 1999; Winfried Freitag, "Missverständnis eines 'Konzeptes'. Zu Gerhard Oestreichs 'Fundamentalprozeß' der Sozialdisziplinierung", *Zeitschrift für historische Forschung* 2001.
- 49 Winfried Schulze, "Gemeinnutz zum Eigennutz. Über den Normenwandel in der ständischen Gesellschaft in der frühen Neuzeit", *Historische Zeitschrift* 1986; Winfried Schulze, *Deutsche Geschichte im 16. Jahrhundert*, Frankfurt am Main 1987, s 222–226; Michael Stolleis, *Staat und Staatsräson in der frühen Neuzeit*, Frankfurt a M 1990; Dahlgren 1993, "Der schwedische Absolutismus..."; Stellan Dahlgren, "Karl XI:s envælde – kameralistiskt absolutism", i Stellan Dahlgren, Anders Florén & Åsa Karlsson (red.), *Makt & vardag. Hur man styrde, levde och tänkte under svensk stormaktstid*, Stockholm 1993; Frohnert, s. 9.
- 50 Winfried Schulze, *Einführung in die neuere Geschichte*, Stuttgart 1987, s. 62–64.
- 51 Sven Lilja, Städernas folkmängd och tillväxt. Sverige (med Finland) ca 1570-tal till 1810-tal, *Historisk tätortsstatistik, del 2*, Stockholm 1996, s. 82.
- 52 Uppdelningen mellan civilmål/tvister och brottmål gjordes inte i samtiden. Skillnaden kan ibland vara oklar och i vissa fall kan klassificeringsproblem uppkomma. Söderberg, s 232; Sundin, s. 12f, 412.
- 53 Ågren 1992, s. 42–46
- 54 Lindberg 1976, s. 206f, 228–31.